

کارکرد فرهنگی مسجد در سبک زندگی اسلامی

زهرا سادات موسوی

چکیده

مفهوم سبک زندگی یکی از مفاهیمی است که در عصر جدید پدید آمد و دامنه آن تا عمیق‌ترین لایه‌های وجود انسان و تمام ابعاد حیات بشر وسعت یافت. امروز جهان غرب برای تمام رفتارهای بشر الگوهای سبک زندگی طراحی و عرضه می‌نماید و بیشتر کشورهای جهان سوم عمدتاً مصرف‌کنندگان الگوهای بیگانه‌ها هستند. در عصر جدید دیگران برای سبک پوشش، تغذیه، معماری، تفریح، معاشرت و ازدواج الگوسازی و سبک‌دهی می‌کنند؛ این در حالی است که دین مبین اسلام الگوهای مشخص برای تمام ابعاد زندگی بشر دارد و فقط کافی است این الگوها شناخته و استخراج شده و بابیان ساده و زیبا به مردم انتقال یابند. ازسوی دیگر از منظر قرآن کریم، سیره عملی و فرمایشات پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) جایگاهی رفیع و بالا دارد که ازجمله آن توجه جدی حضرات معصومین (ع) به مسجد به‌عنوان مهمترین پایگاه اجتماعی مسلمانان است. مسجد در صدر اسلام نقش‌های فراوانی اعم از عبادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایفا می‌کرد و می‌توان گفت مسجد در جامعه اسلامی مهم‌ترین مرکز سبک‌ساز و فرهنگ‌زای دینی محسوب می‌شد. ازاین‌رو بررسی کارکرد فرهنگی مسجد و بازیابی آن در عصر حاضر بسیار ضروری می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: سبک‌دهی، سبک زندگی، کارکرد فرهنگی، مسجد

مقدمه

مفهوم سبک زندگی ازجمله مفاهیم جدیدی است که در حوزه جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و مطالعات فرهنگی به‌کاررفته است. سبک زندگی ناظر به رفتار انسان‌ها است و امروزه دو رویکرد کلی در ارتباط با سبک زندگی وجود دارد: رویکرد جامعه‌شناسانه و رویکرد روان‌شناسانه.

تأکید بر عنصر رفتار در مفهوم سبک زندگی، عنصر مشترک هر دو رویکرد می‌باشد؛ پس سبک زندگی به مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری نسبتاً پایدار اطلاق می‌گردد که از بینش‌ها و ارزش‌های آدمیان متأثر بوده و در رفتار به صورت عینی متجلی می‌شود.

سبک زندگی انسان‌ها به صورت تدریجی شکل می‌گیرد و آهسته‌آهسته تغییر می‌کند. عوامل مختلفی سبک‌سازی کرده و نحوه زندگی را برای انسان ترسیم می‌نماید. تاریخ جهان اسلام خصوصاً صدر اسلام به ما نشان می‌دهد که مهم‌ترین عنصر سبک‌ساز در زندگی مسلمانان «مسجد» بوده است. بر اساس آیات قرآن، احادیث معتبر و سیره عملی پیامبر گرامی اسلام (ص) و اهل بیت (ع) هیچ مکانی جایگاه و منزلت و رفعت مسجد را نداشته است. مساجدی که پیامبر بنا نمود و در صدر اسلام شکل گرفتند نقش‌ها و کارکردهای مختلفی داشتند که از آن جمله می‌توان به کارکرد نظامی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و ... اشاره کرد. اسلام در آغاز ظهور نهادی اجتماعی - فرهنگی - سیاسی را شکل داد که این نهاد بر رشد معنوی انسان‌ها نقش‌آفرین بود و فرهنگ‌سازی و تربیت انسان‌ها از طریق مسجد هدایت می‌شد؛ به طوری که مسجد جایگزین معبد گشت.

با توجه به گسترش سبک زندگی غربی در جامعه مسلمانان و توجه به این نکته مهم که قطعاً نمی‌توان با این الگوی سبک زندگی به اهداف دین اسلام دست یافت، اهمیت سبک زندگی اسلامی دوچندان می‌گردد. متأسفانه امروزه بسیاری از نقش‌ها و شئون مساجد تقلیل یافته و گاه کارکرد مسجد صرفاً واحد یک نمازخانه تنزل یافته است. اما باید با بررسی کارکردهای فرهنگی مسجد در عصر پیغمبر و تقویت این کارکردها در مساجد امروزه، این پایگاه مهم اجتماعی را به مسجد طراز اسلامی نزدیک کرد و دوباره سبک‌سازی و ارائه آن به مردم توسط مساجد اتفاق بیفتد و جایگاه مسجد تا بدان پایه ارتقاء یابد که بتواند برای تمام ابعاد زندگی مسلمانان و ایرانیان الگوی دینی سالم عرضه کند. در این صورت است که مسجد هویت خویش را بازخواهد یافت و به پایگاه حکومت اسلامی تبدیل خواهد شد.

۱_ سبک زندگی

مفهوم سبک زندگی ازجمله مفاهیم جدیدی است که پژوهشگران در حوزه جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی برای بیان رفتارشناسی انسان‌ها مطرح می‌نمایند. مسئله سبک زندگی در خلال دهه ۸۰ میلادی در بین اندیشمندان علوم اجتماعی مطرح گردید و نظریات مختلفی حول محور این موضوع بیان شد. (کاویانی، سبک زندگی اسلامی، ۷۰_۹۰) هرچند این واژه در قرون گذشته متداول نبوده است اما مفهوم آن همواره در فرهنگ‌ها و آیین‌های مختلف، جاری و ساری بوده؛ به‌نحوی که هر فرهنگ و آیینی در شئون و مؤلفه‌های مختلف زیستن (اعم از نحوه لباس پوشیدن، غذا خوردن، تعامل کردن و ...) ترجیحات خاصی داشته است.

در اسلام نیز متناسب با عقاید و الزامات این دین، نوع مشخصی از سبک زندگی ارجحیت دارد که رعایت آن سبب شکل‌گیری هویت اسلامی در جوامع مسلمین و تمایز آن‌ها از سایر مکاتب و فرهنگ‌ها می‌شود. پیشوایان دینی همواره بر حفظ این هویت مستقل و تمایز جوامع اسلامی از سایر جوامع تأکید داشتند. برای مثال امام علی (ع) می‌فرمایند: «مادامی که این امت لباس بیگانه نپوشد و از غذاهای آنان استفاده نکند، همواره در خیر خواهد بود و هنگامی که چنین کند خداوند آنان را ذلیل خواهد کرد». (برقی، المحاسن، ج ۲، ۴۴۰) در روایتی دیگر درباره تمایز نحوه پیرایش مسلمین از دیگران چنین آمده است: «شارب‌ها را کوتاه کنید و محاسن را پرپشت بگزارید و خود را به یهود شبیه نکنید». (شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ۱۱۰) روایات مشابه دیگری نیز وجود دارد که همگی بیانگر اهتمام اسلام به تمایز سبک زندگی مسلمین از پیروان سایر مکاتب است.

از آنجایی که مسجد در منابع اسلامی و فرهنگ مسلمین جایگاه ویژه و بسیار والایی دارد لازم است تا در بررسی سبک زندگی اسلامی مسجد را به‌عنوان مهم‌ترین مرکز ترویج سبک زندگی مورد ارزیابی قرار دهیم. اما قبل از آن لازم است به‌طور دقیق مشخص شود که معنای سبک زندگی چیست؟ وقتی درباره سبک زندگی صحبت می‌شود درواقع آنچه مورد بررسی قرار می‌گیرد مفهوم زیستن و زندگی است. مقام معظم رهبری در این خصوص می‌فرمایند: «رفتار اجتماعی و سبک زندگی تابع تفسیر ما از زندگی است؛ هدف زندگی چیست؟ هر هدفی که ما برای زندگی معین کنیم، برای خودمان ترسیم کنیم، به‌طور طبیعی، متناسب با خود یک سبک زندگی به ما پیشنهاد می‌شود». (بیانات در دیدار با جوانان خراسان شمالی، ۱۳۹۱)

بر این اساس می‌توان چنین گفت که تمایز اهداف و نوع نگاه به زندگی مقدمه تمایز سبک‌های زندگی است. طی یک دسته‌بندی کلی می‌توان با توجه به اهداف انسان‌ها از زندگی، زیستن آن‌ها را به دو طیف اصلی تقسیم نمود: زیستن معنوی که هدف و غایت آن انگاره‌های ماوراءمادی و اخروی است و زیستن مادی که بر مدار اهداف صرفاً مادی و دنیوی شکل می‌گیرد. نتیجه اولی زیست مؤمنانه است که قرآن از آن با عنوان «اصحاب‌المیمنه» تعبیر می‌نماید و اما نتیجه دومی زیست ملحدانه است که قرآن از آن به تعبیر «اصحاب شمال» یاد می‌نماید. و اصحاب الیمین ما اصحاب الیمین (واقعه: ۲۷) اصحاب الشمال ما اصحاب الشمال (واقعه: ۴۱).

این دوگانه در آیات دیگر قرآن با تعبیری همچون «طیبه و خبیثه» و نیز «ایمان و الحاد» هم مورد تصریح قرار گرفته است. امام علی (ع) در خصوص نوع نگاه به زندگی می‌فرمایند: «بندگان خدا بکوشید تا از چندروزه دنیا برای آخرت که دوره‌اش دراز و طولانی است توشه برگزید، چراکه دنیا سرای عمل است و آخرت سرای بقا و جزا است» (کلینی، کافی، ج ۳، ۳۸)

با بررسی آیات و روایات این مدعا ثابت می‌شود که از منظر اسلام زیست حقیقی، زیست معنوی است و حیات دنیوی صرفاً از آن جهت ارزش دارد که بسترساز حیات اخروی است. لذا در سبک زندگی اسلامی اصالت و هدف غایی در تمام شئون زندگی با انگاره‌های معنوی و اخروی است و انگاره‌های دیگر همه باید بسترساز این هدف باشند.

توجه به این مهم در تبیین سبک زندگی دارای اهمیتی مضاعف است؛ زیرا بینش و هدفی که فرد برای زندگی ترسیم می‌کند شکل‌دهنده به ارزش‌ها و کنش‌های اوست که تمام این مجموعه سبک زندگی فرد و جامعه را تولید می‌نماید. (رئیزی، معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی، ۱۰)

به بیان دیگر سبک زندگی انسان محصول بینش و اعتقادات اوست و در تأثیرپذیری کنش از بینش تردیدی وجود ندارد. امام علی (ع) در تصریح این موضوع می‌فرمایند: «عقل‌ها پیشوایان افکارند و افکار پیشوایان قلب‌ها و قلب‌ها پیشوایان حواس و حواس پیشوایان اعضا و جوارح». (مجلسی، بحارالانوار، ج ۱، ۹۶) در روایات متعدد دیگر نیز این موضوع تأیید شده است؛ لذا از منظر اسلام حوزه‌های رفتاری که بیانگر مصادیق بیرونی و عینی می‌باشند برگرفته از بینش‌ها و

ابعاد معنایی و درونی زندگی هستند. پس سبک زندگی عبارت است از مجموعه کنش‌ها و الگوهای رفتاری که معطوف به ابعاد معنایی و بینشی زندگی باشد.

به بیان دیگر سبک زندگی به عنوان مجموعه‌ای از الگوهای فردی و اجتماعی، برآمده از نظام بینشی متمایزی است که یک فرهنگ در یک جامعه انسانی ایجاد می‌کند. از آنجایی که هیچ جامعه بشری عاری از فرهنگ نبوده است، تمام جوامع از ابتدای تاریخ دارای سبک زندگی خاص خود بوده‌اند. (فاضل، سبک زندگی اسلامی سبک‌ها و راهبردها، ۱) و آنچه در ذیل فرهنگ یک جامعه شکل می‌گیرد جزئی از سبک زندگی آن جامعه یا مؤثر بر آن است (گیدنز، تجدد و تشخیص، ۵۶)

۲_ نقش دین در سبک‌دهی به زندگی

دین به عنوان مجموعه‌ای از آموزه‌های مرتبط با حیات انسان، باید نگرش‌های اجتماعی را در خود نهفته داشته باشد تا از این طریق بتواند حیات اجتماعی انسان‌ها را ساماندهی کند. (فتحی، حسن، اسلام و مکانیزم نظارت و صلح، ۱۷). دین مسیحیت و یهود به دلیل انحرافات و کاستی‌های فراوان هرگز نتوانسته الگویی جامع و عمیق جهت زیستن انسان ارائه نماید، اما در بین همه ادیان دین مبین اسلام با توجه به جامعیت و خاتمیت این دین و غنای معارف قرآن و منابع روایی توانسته است الگوی جامع و عمیقی از سبک زندگی ارائه دهد. دین اسلام با ارائه بینش‌ها، آگاهی‌ها، ارزش‌ها، هنجارها، احساس‌ها و الگوهای اجتماعی توانسته است بیشترین تأثیر را بر نحوه زیستن انسان‌ها از خود نشان دهد. (فعالی، ۳۱)

۳_ کارکردهای مسجد

امروزه جامعه اسلامی ما همانند دیگر جوامع، از ویژگی‌ها و کارکردهای حقیقی مسجد در صدر اسلام فاصله دارد که برای رسیدن به الگوی مسجد طراز اسلامی نیاز است این فاصله‌ها کم شود؛ زیرا مسجد طراز اسلامی عهده‌دار نقش‌های مهمی در زمینه عبادی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و نظامی و ... است.

برای تبیین جایگاه و شاخصه‌های مسجد طراز اسلامی باید بازگشتی به صدر اسلام داشت و بررسی کرد که در آن زمان هدف از تشکیل بنای مسجد چه بوده و نیات و خواسته‌های پیامبر

فرمود جلسه‌های یاد خدا؛ در این جلسه‌ها گویندگانی آنان را به‌سوی من فرامی‌خوانند. پرچم و نشان آن همچون پرچم و نشان پیامبران است. بندگانم را به کارهای نیک تشویق می‌کنند، آنان را به گریه وامی‌دارند و روح زهد و گرایش به خدا را در جانشان می‌دمند. این گویندگان بندگانم را چنان پرورش می‌دهند که من دوست می‌دارم. رحمت و آمرزش و خوشنودی والای من از آن چنین بندگان است.» (ابن اخوه، معالم القربه فی احکام الحسبه، ترجمه جعفر شعار، ۲۷۲)

۳_۶_۳_ تربیت مبلغ: رسول خدا به امر تبلیغ دین اهتمام ویژه‌ای داشت. اسلام از طریق فعالیت‌های خالصانه مبلغین خود به جزیره‌العرب و دیگر بلاد توسعه یافت. آن حضرت مبلغان فراوانی را تربیت کرده و به مناطق مختلف اعزام می‌نمود تا قرآن، احکام و معارف را بیان کنند و اسلام را ترویج دهند. پیامبر اکرم قبل از هر سفری شخصی را جهت واگذاری مناصب به‌عنوان جانشین خود برمی‌گزید. همچنین یک نفر به‌عنوان امام جماعت عهده‌دار امر نماز جماعت می‌شد و نیز فرد دیگری به‌عنوان بیان‌کننده و معلم معارف دین انتخاب می‌شد. این مناصب حتی برای یک‌بار معطل و رها نشد. حضرت رسول (ص) در هیچ شرایطی اجازه نمی‌داد در این مورد مسامحه و سوءاستفاده شود.

به نمونه‌های تاریخی توجه کنیم: در غزوه تبوک پیامبر به‌خوبی می‌دانست که منافقان و برخی از افراد قریش به دنبال فرصت می‌گردند تا در غیاب ایشان وضع را دگرگون سازند و حکومت نوبنیاد اسلامی را واژگون نمایند. او باینکه «محمد بن مسلمه» را جانشین خود در مدینه قرار داده بود، به علی (ع) فرمود سرپرست اهل‌بیت و خویشاوندان من و گروه مهاجران هستی؛ و برای این‌کار جز من و تو کسی دیگر شایستگی ندارد. (سبحانی، فرازهایی از تاریخ، ۲۲۲)

پیامبر گرامی اسلامی (ص) با اعزام مبلغین و حتی گروه‌های تبلیغی به مناطق مختلف، قلوب آنان را به سمت اسلام و معارف آن جلب می‌نمود. مبلغان از جان‌گذشته دعوت پیامبر را لبیک گفته و عقاید ناب قرآنی را بابیان واضح و صریح به گوش مردم می‌رساندند، اما در بسیاری از موارد کفار و بت‌پرستان آن‌ها را با وضعیت فجیعی به شهادت می‌رساندند. نخستین مبلغ اسلام «مصعب بن عمیر» بود که قبل از هجرت و به فرمان پیامبر جهت تعلیم قرآن به مدینه اعزام شد. برخی از گروه‌های تبلیغی که به مناطق مختلف اعزام شدند و به دست قبایل مدعو به شهادت رسیدند عبارت‌اند از: اعزام یک گروه شش نفره از مبلغین به منطقه «رجیع»، یک گروه

۴۰ نفره به منطقه «نجد»، سپاه تبلیغ اسلام به دو قبیله «عضل» و «قاره»، «کعب بن عمیر غفاری» و یک گروه ۱۵ نفره از مبلغین ورزیده به منطقه «ذات اطلاق» (فعالی، مسجد و سبک زندگی، ۱۱۳)

۳_۶_۴ حفظ ارزش‌ها: مسجد جایگاه اصیلی دارد که آن حفظ و بقای ارزش‌های دینی و اخلاقی است. همانگونه که گفته شد ارزش‌ها هستند که رفتارها و سبک زندگی افراد را شکل می‌دهند، ارزش‌های از یاد رفته در مساجد احیا می‌شوند. پیامبر اسلام با سخنرانی‌ها و خطبه‌های خویش ارزش‌های والای قرآنی را به مردم گوشزد می‌کرد و آنها را با زبانی مناسب به سوی حفظ ارزش‌ها فرامی‌خواند. در مساجد ارزش‌هایی نظیر توحید عبودیت ایثار و گذشت ارائه می‌شد و مسجد یادمان حفظ ارزش‌های دینی بوده است. (فعالی، مسجد و سبک زندگی، ۱۱۷_۱۲۱)

نتیجه‌گیری:

تاریخ جهان اسلام خصوصاً صدر اسلام به ما نشان می‌دهد که مهم‌ترین عنصر سبک‌ساز در زندگی مسلمانان مسجد بوده است. براساس آیات قرآن، احادیث معتبر و سیره عملی پیامبر گرامی اسلام (ص) و اهل‌بیت (ع)، هیچ مکانی منزلت و رفعت مسجد را نداشته و ندارد.

مساجدی که پیامبر اسلام بنا نمود و در صدر اسلام شکل گرفتند، نقش‌ها و کارکردهای مختلفی داشتند؛ هم سجده‌گاه و عبادتگاه مسلمانان بودند و هم به‌مثابه دانشگاه و محیط تعلیم و تربیت عمل می‌کردند. مبلغان از مساجد به اقصی‌نقاط بلاد اسلامی اعزام می‌شدند و مسجد محور وحدت‌بخش جامعه اسلامی و پایگاه همدلی و کمک مؤمنانه به فقرا و مستمندان بود.

اسلام در آغاز ظهور، نهادی اجتماعی و سیاسی را شکل داد که این نهاد در رشد معنوی انسان‌ها نقش‌آفرین بود. مهم‌ترین محور فعالیت‌های فرهنگی، ارائه سبک زندگی دینی بود که در آن دوران از طریق مساجد انجام می‌شد. هرچند متأسفانه امروزه نقش مساجد به نمازخانه تقلیل یافته است. پرواضح است که مساجد در شرایط امروز نقش مسجد طراز اسلامی را ایفا نمی‌کنند، اما می‌توان با الگوگیری از مساجد عصر نبوی و باتوجه به ظرفیت‌های مساجد و بهبودبخشی شرایط، وضعیت موجود مساجد را به جایگاه مطلوب و مورد نظر اسلام نزدیک کرد و جایگاه مسجد را تا بدان پایه ارتقاء داد که مساجد درباره کارکرد فرهنگی خود که همان

سبک‌دهی و ارائه الگو در تمام ابعاد زندگی است را باز یابد. در این صورت است که مسجد هویت خویش را باز خواهد یافت و به پایگاه حکومت اسلامی تبدیل خواهد شد.

اگر امروز سبک زندگی غربی در جای جای فرهنگ ما رسوخ کرده، چنانکه مقام معظم رهبری از این موضوع بارها و بارها از این موضوع ابراز نگرانی کرده و آن را مهم‌ترین مسئله موجود کشور و زیربنای مسائل و مشکلات دیگر انقلاب اسلامی بیان می‌کند. بدون شک احیای دوباره جایگاه مسجد می‌تواند نقش بسیار بسزایی در حل این موضوع داشته باشد.

منابع

کتب

قرآن کریم

ابن اخوه، معالم القربه فی احکام الحسبه، ترجمه جعفر شعار، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا

ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، رحله ابن بطوطه، بی‌جا، بی‌نا، ۱۴۱۷

برقی، احمد، المحاسن، جلد ۲، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱

حسینی عاملی، سید محمد جواد، مفتاح الکرامه، جلد ۲، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا

زرگر، اکبر و دیگران، راهنمای معماری مسجد، تهران: دید، ۱۳۸۶

سبحانی، جعفر، فرازهایی از تاریخ اسلام، تهران: مشعر، ۱۳۷۳

شیخ صدوق، محمد، من لا یحضره الفقیه، جلد ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی، بی‌تا

فاضلی، محمد، مصرف و سبک زندگی، قم: صبح صادق، ۱۳۸۲

فتحی، حسن، اسلام و مکانیزم نظارت و صلح، لندن: موسسه مطالعات اسلامی، ۱۳۷۹

فعالی، محمد تقی، مسجد و سبک زندگی، بی‌جا: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به

امور مساجد، ۱۳۹۲

کاویانی، محمد، سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، بی‌جا: پژوهش‌های حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸

کلینی، محمد، کافی، جلد ۳، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۹

گروه پژوهش‌های کاربردی مرکز رسیدگی به امور مساجد، سیمای مسجد، قم: ثقلین، ۱۳۸۷

گیدنز، آنتونی، تجدد و تشخص، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: نی، ۱۳۸۷

مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، جلد ۱، بیروت: دار احیای التراث العربی، بی‌تا

محمدی ری‌شهری، محمد، فرهنگ‌نامه مسجد، ترجمه مرتضی خوش‌نسب، قم: دارالحديث، ۱۳۸۷

مکی السباعی، محمد، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه علی شکوئی، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳

مهدوی‌کنی، محمدسعید، دین و سبک زندگی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۷

نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، جلد ۱، قم: نوبهار، ۱۳۷۳

مقالات:

الفت، سعیده؛ سالمی، آزاده، «مفهوم سبک زندگی»، فصلنامه مطالعات سبک زندگی، شماره ۱، ۱۳۹۱

بادپا، عبیدالله، «مسجد، جایگاه و کارکردهای آن»، نشریه مطالعات اسلامی، شماره ۱ و ۲، ۱۳۹۱

ضرابی، عبدالرضا، «نقش و عملکرد مسجد در تربیت»، نشریه فرهنگ، بی‌تا

فاضل قانع، حمید، «سبک زندگی اسلامی، سبک‌ها و راهبردها»، فصل‌نامه تخصصی محفل، شماره ۸، ۱۳۹۳

مصباح، محمدتقی، «سبگ زندگی اسلامی، ضرورت‌ها و کاستی‌ها»، نشریه معرفت، شماره
۱۳۹۲، ۱۸۵

مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد، «بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای
فرهنگی و اجتماعی»، نشریه آرمان‌شهر، شماره ۵، ۱۳۸۹